

Journal of Iranian Studies
Faculty of Literature and Humanities
Shahid Bahonar University of Kerman
Year 18, No. 35, Summer 2019

**Prayer and praying in Nezami e Ganjavi's
Leyli and Majnoon***

Dr. Ebrahim Vasheghani Farahani¹
Masood Mohammadi²
Mr. Saeid Mehri³

1. Introduction

Leyli and Majnoon is the name of a narrative poem in the form of Masnavi by Nezami Ganjavi, an eminent poet of the Persian Empire in the 6th century A.H. This work is the third Masnavi in his collection of Masnavis, that is known as Nezami's khamse. Ian Ripka, in the genealogy of this story, writes that most scholars believe that the scattered theme of this story is based on the poetry and folklore legends in the Arabic language, which they have gathered and Iranianized by Nezami. Although the names of individuals and places are still Arabic in Nezami's narration, but still Iranian culture and customs cast a shadow on this story. Some, also, consider the roots of the myths of *Leyli and Majnoon* as ancient Babylonian civilization (Ripka, 1998, p.104). Before Nezami Ganjavi, the name of Leyli and Majnoon appeared in Persian literature of the 4th century A.H. onwards. The oldest reference to Leyli and Majnoon in Persian poetry is in Rudaki's poems (Dehbashi, 2006, p.127). Leyli and Majnoon are

*Date received: 29/03/2016

Date accepted: 29/09/2018

Email:

vasheghani1353@gmail.com

1. Associate Professor of Persian language and literature, payame noor university, Iran.
(Corresponding author).

2. PhD student in Persian Language and Literature, Shahrekord Azad University, Iran.

3. M.A. in Persian language and literature, payame noor university, Iran

also mentioned in Baba Taher Hamedani's couplets (Baba Taher, 2008, p.31). Leyli and Majnoon are often referred to in poems by other poets. The oldest but short story of Leyli and Majnoon has come from Sanai's *Hadigh al-Haghigha*, and that story is about the release of a gazelle by Majnoon (Sanai, 1981, p.457). But, it was Nezami who wrote the love story of *Leyli and Majnoon* in the form of a single and independent poem in Persian for the first time in 4700 couplets, upon Sharwan king's request. The metrics of this Masnavi was new for the storytelling, and after Nezami, many poets composed the love stories in this metrics. Regardless of the numerous translations of Nezami's version of *Leyli and Majnoon* in non-Persian languages, dozens of poets in Persian, Arabic, Turkish, Hindi, Urdu, Armenian, Kurdish, and other languages created similar poems, finding interest in Nezami's *Leyli and Majnoon*.

Compared to *Khosrow and Shirin*, a poem of the same poet, *Leyli and Majnoon* helps to understand the cultural differences between Arabs and Iranians. The story characters in Nezami's narration are arbitrary and do not accept a large change in the events of the story. It is kind of possible to say that events happen in the Samiyan world, but the characters are largely Iranian in Nezami's mental world, and both of them are not very converged. The first version of Leyli and Magnoon in Arabic was very simple. Leyli and Majnoon, who were from an Arab tribe, were grazing their livestock in their childhood on deserts, where they fell deeply in love. In another narration, Majnoon sees Leyli in his adulthood, in a women's assembly, and falls in love. The basic Arabic theme of the story may reach the pre-Islamic or even the Babylonian civilization (Ripka, 1998, p.104), and symbols of Babylonian civilization, including praise of heavenly bodies appeared in this story. With his inventive genius, Nezami developed a simple love story with brilliant additions of Iranian mentality, in verses full of spiritual points, that nowadays form a significant part of world literature, especially Persian literature.

2. Methodology

Prayer has always been one of the most important subjects in Persian literature from the ancient to the Middle and New era. In Persian literature, we find this subject repeatedly in epic works such as Hakim Ferdowsi's *Shahnam* and works of fiction such as Nezami's poems and lyrical literature. This article has tried to analyze the

position of prayer and praying in Iranian culture by using a descriptive and analytical method, based on Quran and traditions and books published on Nezami Ganjavi, especially in *Leyli and Majnoon*, to understand one of the most important and beautiful events of human life, i.e., prayer. It has been referred to in religion, mysticism, literature, and many other branches of human insight and knowledge.

3. Discussion

'Prayer' is a Persian word from the principle of the 'Naiation' with the structure of the verbal noun, in the meaning of prayer and praise (Moein, 2008, the following 'prayers'). The Arabic equivalent of the term, 'prayer', is an infinitive that means the need to seek, plead with God, claim blessing, supplicate, ask for God's grace for him or herself or another, and to call Him (Dekhoda, 1998, the following 'Prayer'; Moein, 2008, the following 'prayer'). Also, 'prayer' in the term, means calling and seeking help, and in the terms of Shi'a, it means speaking with the Almighty in a way of asking Him solve the problems or mentioning His glorious attributes (Meshkini Ardebili, 1992, pp.16-17). The truth of prayer, which is the imperfect attention to the absolute for the elimination of its own imperfection and need, is a natural and inherent matter for which it is desirable to lose hope in all but God.

4. conclusion

Prayer and praying have an old and fundamental place in human life. Persian literature has witnessed the presence of religious themes since the earliest ages, especially prayer and praying. In addition to prayers scattered in Persian poetical works, praise writing has been a constant tradition in the prefaces to books of Masnavi poems. Nezami Ganjavi has also helped the continuation and strengthening of this tradition. In addition to the dispersed prayers in his five Masnavies, he prepared stunning imitations at the beginning of every Masnavi, which have been a model to follow for the poets after him. One of the outstanding examples of prayer in Nezami's works is *Leyli and Majnoon* poem. By reviewing this versified story, we get the following results:

- Most of Nezami's prayers are of direct prayer type, but sometimes he asks a mediator and makes indirect prayers.
- Some of Nezami's prayers are directed toward worldly matters, but they don't come from worldly attachments, but rather, Nezami asks

such things from God for the liberation from dependence on the world and the masters in the world.

- Other Nezami's prayers also have the place and time of their fulfillment in the world, but they have the otherworldly results.

-Nezami also offers fervent prayers of the characters language in his story, but these chants are, in fact, the words of his own heart from the language of others.

-To Nezami, sometimes, prayer has a secondary effects, for example, Majnoon's prayer for heavenly bodies, in fact, is to prove the existence of God and is like Prophet Ibrahim's saying that "I like not those that disappear".

Keywords: prayer, praying, Leyli & Majnoon, Nezami Ganjavi

References [In Persian]:

- Abol-Khair, A. (1998). *Couplets* (1st ed). Tehran: Culture and Art.
- Ahli Shirazi, M. (1966). *Complete peotical works*. Retrieved by H. Rabbani. Tehran: Sanaei.
- Baba Taher (2008). *Baba Tabar's couplets* (3rd ed). Tehran: Cooperative Society of Culture and Education.
- Bondahesh* (1991). *Franbagh dadegi* (M. Bahar, Rev.). Tehran: Tous.
- Dehbashi, A. (2006). *Remember merciful friend: Succeeding in Roodaki's life and poetry* (1st ed.). Tehran: Contemporary Voice.
- Dehkhoda, A. (1998). *Dictionary*. Tehran: Tehran University.
- Faiz Kashani, M. (1983). *Al-mahajat al- bayza*. Beyrout.
- Ferdowsi, Abolghasem. (2002). *Shahnameh* (3rd ed., Vol. 1). retrieved by M. Jayooni. Esfahan: Shahnameh pajhoohi.
- Hafez, Sh. (1981). *Divan* (1rd ed., Vol. 1). Retrieved by P. Natal Khanlari. Tehran: Kharazmi.
- Gatha* (2000). E. Pourdavood (Trans.). Tehran: Asatir.
- Jovaini, A. (2000). *The history of discovering*. Retrieved by M. Abduawahab Qazvini. Tehran: Hermes.
- karnameye Ardeشير e Babakan* (1342). S. Hedayat (Trans.). Tehran: Amir Kabir.
- Majlesi, M. (1984). *Behar al-anvar*. Beirout: Wafa Institute.
- Meshkini Ardebili, Ali. (1992). *Al-mesbah al-,onir*. Qom: Al- hadi Publishing Office.
- Moein, M. (2008). *Farhang e Farsi* (1st ed.). Tehran: Habibi.

- Mohammadi Rayshahri, Mohammad. (1392). *Mizan al-hekma* (13th ed., Vol. 3). (H. Sheikhi, Trans.). Qom: Dar Al-Hadith
- Mowlavi, J. (2006). *Masnavi e manavi* (R. Nicholson, Rev.) (3rd ed.). Tehran: Hermes.
- Nezami, E. (1998). *Leyli and Majnoon* (H. Saeedian, Rev.). (1st ed.). Tehran: Ghatreh.
- Ripka, Y. (1998). *Historical literature of Iran* (I. Shahabi, Rev.). Tehran: Institute for Translation and Publishing Book.
- Saadi, M. (1998). *The Complete Works of Saadi* (M. Foroughi, Rev.). (6th ed.). Tehran: Diba.
- Sanaei, A. (1981). *Hadigha al-haghigha* (M. Razavi, Rev.) (2nd ed.). Tehran: Tehran University.
- Sarvatian, B. (2010). *Thought and Art of Nezami Ganjavi* (1st ed.). Tehran: Hamshahri.
- Tabatabai, M. (1998). *Translation of Tafsir al-mizan* (19th ed., Vol. 3). Qom: Dar al-Elm
- Zand e Bahmanyasn (1964). S. Hedayat (Trans.). Tehran: Amir Kabir.
- Zarrinkoub, A. (2002). *The old one is in the wrong place*. Tehran: Sokhan.
- Yashtha (2000). E. Pourdavood (Trans.). Tehran: Asatir.
- References [In Arabic]**
- The Holy Quran*.

مجله مطالعات ایرانی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال هجدهم، شماره سی و پنجم، بهار و تابستان ۱۳۹۸

دعا و نیایش در لیلی و مجنون نظامی گنجوی*

دکتر ابراهیم واشقانی فراهانی (نویسنده مسئول)^۱

مسعود محمدی لعل آبادی^۲

سعید مهری^۳

چکیده

ارتباط انسان با خداوند از طریق دعا و مناجات و رازگویی‌های انسان با خداوند، از مهم‌ترین و زیباترین حادثه‌های زندگی بشر است که در دین، عرفان، ادبیات و بسیاری از دیگر شاخه‌های دانش و معرفت بشری از آن سخن رفته است. اهمیت دعا چندان است که لفظ «دعا» و مشتقاتش ۲۰۰ بار در قرآن کریم به کار رفته است و خداوند، خود امر صریح فرموده که دعا کنید تا پاسختان دهم. پدیده بسیار مهم و بنیادین دعا و نیایش در ادب دیرپای پارسی نیز جایگاه والا دارد. پیوند دیرین ادبیات و دین در ایران که نخستین نمونه درخشان این پیوند، متون اوستایی است، همواره دعا را در ردیف مهم‌ترین مضامین و نیز قالب‌های ارائه در ادبیات فارسی از دوره باستان تا میانه و نو قرار داده است. از آثار حماسی چون شاهنامه حکیم فردوسی گرفته تا آثار داستانی از قبیل منظومه‌های نظامی گنجوی و ادب غنایی و تغزلی فارسی، همواره با کثرت و تنوع به این پدیده برمی‌خوریم. در این مقاله برآنیم که با تکیه بر یکی از مهم‌ترین منظومه‌های داستانی پارسی، یعنی «لیلی و مجنون» نظامی گنجوی، جایگاه دعا و نیایش را در ادب کلاسیک پارسی بازنماییم و با روش توصیفی و تحلیلی، جایگاه این پدیده بسیار مهم را در فرهنگ ایرانی ترسیم نماییم.

واژه‌های کلیدی: دعا، نیایش، لیلی و مجنون، نظامی گنجوی.

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۳۹۵/۰۱/۱۰
vashaghani1353@gmail.com

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۵/۰۱/۱۰
نشانی پست الکترونیک نویسنده مسئول:

۱. عضو هیأت علمی دانشگاه پیام نور، همدان، ایران.
۲. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد واحد شهر کرد، ایران.
۳. کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور، ایران.

۱. مقدمه

«لیلی و مجنون» نام منظومه‌ای داستانی در قالب مثنوی از نظامی گنجوی، شاعر پرآوازه ایرانی در قرن ششم هجری است. این اثر، سومین مثنوی از مجموعه مثنوی‌هایی است که به خمسه نظامی معروف است. یان ریپکا در تبارشناسی این داستان می‌نویسد:

بیش تر محققان اعتقاد دارند که بن‌مایه‌های پراکنده این داستان برگرفته از اشعار و افسانه‌های فولکلور در زبان عربی است که نظامی آن‌ها را گردآورده و ایرانی‌سازی کرده است. هر چند که نام‌های اشخاص و امکان در روایت نظامی، کماکان عربی است، اما سایه فرهنگ و آداب ایرانی بر این داستان، سنگینی می‌کند. برخی نیز ریشه افسانه «لیلی و مجنون» را به تمدن بابل باستان منسوب می‌دانند. (ریپکا، ۱۳۵۴: ۱۰۴)

نام لیلی و مجنون پیش از نظامی گنجوی نیز در ادبیات فارسی از قرن چهارم هجری به بعد به چشم می‌خورد. قدیمی‌ترین اشاره به لیلی و مجنون در شعر فارسی در سروده‌های رودکی است (دهباشی، ۱۳۸۵: ۱۲۷). در دوبیتی‌های باباطاهر همدانی نیز به لیلی و مجنون اشاره شده است (باباطاهر، ۱۳۸۷: ۳۱). پس از آن نیز اشاره به لیلی و مجنون به کرات در اشعار دیگر شاعران دیده می‌شود. قدیمی‌ترین داستان مستقل اما کوتاه از لیلی و مجنون در «حدیقه الحقیقه» سنایی آمده است و آن داستان آزاد کردن آهو است (سنایی، ۱۳۵۹: ۴۵۷)، اما نظامی بود که نخستین بار، داستان عشق لیلی و مجنون را به شکل منظومه‌ای واحد و مستقل به زبان فارسی و در ۴۷۰۰ بیت به خواست پادشاه شروان به نظم کشید. وزن این مثنوی، تازه بود و پس از نظامی، شعرای زیادی در این وزن، داستان‌های عاشقانه سرودند. همچنین ده‌ها شاعر در ایران، هند و ترکستان منظومه‌هایی را به استقبال از «لیلی و مجنون» نظامی نظیره‌پردازی کردند.

منظومه «لیلی و مجنون» نظامی در مقایسه با منظومه «خسرو و شیرین» از همین شاعر، به درک تفاوت‌های فرهنگی اعراب و ایرانیان یاری می‌رساند. شخصیت‌های داستان در روایت نظامی، قراردادی‌اند و تحول زیادی از حوادث داستان نمی‌پذیرند. روایت اولیه «لیلی و مجنون» به زبان عربی بسیار ساده بوده است. لیلی و مجنون که اهل قبیله‌ای از عرب بودند، در کودکی دام خود را در بیابان می‌چراندند و در آنجا عاشق و بی‌قرار هم می‌شوند. در روایتی دیگر، مجنون، لیلی را در بزرگسالی و در مجلسی زنانه می‌بیند و به او دل می‌بندد. بن‌مایه‌های عربی اولیه داستان شاید به پیش از اسلام و یا حتی به تمدن بابل برسد (ریپکا، ۱۳۵۴: ۱۰۴) و نمودهایی از تمدن بابل از جمله ستایش اجرام سماوی در این داستان به چشم می‌خورد. نظامی به کمک نبوغ ذاتی خود، این داستان عشقی ساده را به

صورت منظومه‌ای بدیع و و سرشار از نکته‌ها و دقایق معنوی درآورد که امروزه جزئی چشمگیر از ادبیات جهان به‌ویژه ادبیات فارسی را تشکیل می‌دهد.

۱-۱. بیان مسئله

نیایش، امر ضروری و لاینفک از زندگی روحی و معنوی انسان به شمار می‌آید. بنابراین آنچه در عصر حاضر بیش از هر زمان دیگر کمبود آن احساس می‌شود «نیاز انسان به معنویت» است. یکی از نیازهای بنیادین انسان، نیاز به معنویت و ارتباط و اتصال با خدا، امر قدسی یا همان دغدغه‌غایی است و انسان بدون توجه و پرداختن به این نیاز نمی‌تواند به معنای واقعی به اطمینان و آرامش برسد. دعا و نیایش در انواع و اشکال گوناگونش یکی از ابزارهای مؤثر برای ارتباط با عالم معناست و آرامش روحی و روانی برای انسان به ارمغان می‌آورد. دعا و ارتباط با خدا باعث می‌شود انسان خود را در دایره بی‌نهایت هستی، تنها، سرگردان، پوچ و بی‌هدف نبیند و با اطمینان و هدفمند به زندگی ادامه دهد. ایمان به خدا، دعا و مناجات، به انسان شوق زیستن و شجاعت بودن را ارزانی می‌کند.

شاعران و نویسندگان پارسی‌گو در هر سه دوره باستان، میانه و نو، توجهی ویژه به ذکر خداوند در آثار خویش داشته‌اند. اوستا، نخستین یادگار ادبی از دوره ایرانی باستان، اثری دینی است و جای‌جای آن آمیخته به ذکر خداوند و نیایش به آستان اوست. گات‌ها، یسنا و یشت‌ها، سروده‌هایی در اصل، منظوم و موزون بوده‌اند که به نیایش و تحمید خداوند اختصاص داشته‌اند:

منم آن کسی که برای خدمت شما خواهم ایستاد / ای مزدا / ای بهمن / به واسطه راستی، شکوه هر دو جهان به من ارزانی دارید / از آن شکوه مادی و معنوی که دینداران را خرمی و شادمانی بخشد (گات‌ها، ۱۳۷۸: اهنودگات، یسنای ۲۸).

در متون ایرانی میانه نیز افزون بر متون دینی از قبیل بندهش، متون غیردینی از قبیل کارنامه اردشیر بابکان مُصدّر به ذکر خداوند هستند و سنت تصدیر کتاب به نام خداوند و استعانت از او، رسمی بوده که پیش از دوره اسلامی نیز میان ایرانیان رواج داشته، انگار که ستایش خداوند و نیایش به او از ملزومات آفرینش ادبی فارسی بوده‌است. سنت تصدیر کتاب به نام خداوند و نیایش و ستایش او، در دوره ایرانی نو نیز تداوم یافت و افزون بر دیوان‌های شعر، جزئی ثابت و تخطی‌ناپذیر در همه منظومه‌های مثنوی شد، تا حدی که یافتن منظومه‌ای در قالب مثنوی که به ذکر خداوند مُصدّر نشده‌باشد، از نوادر است و این نوادر نیز به گونه‌ای قابل تأویل‌اند، چنان‌که مثنوی معنوی هرچند که با ذکر صریح خداوند آغاز نشده، اما ناله‌ها و شکایت‌های نی نیز گونه‌ای از یادکرد خداوند است.

بسیارند شاعران و نویسندگانی که در ابتدای آثارشان بخشی بسیار مهم را تحت عنوان «تحمیدیه» به ذکر خداوند اختصاص داده‌اند و بسیار پیش می‌آید که زیباترین و اثرگذارترین بخش اثر ادبی، همان دیباچه یا تحمیدیه آن باشد. دیباچه گلستان سعدی از بهترین نمونه‌های این دسته از آثار در حوزه نثر است (سعدی، ۱۳۷۶: ۱۳) که سطر سطرش زمزمه زبان‌هاست. در حوزه نظم نیز دیباچه «لیلی و مجنون» نظامی، چنان در افواه روایی یافته که شیهش کم‌تر دیده شده:

ای نام تو بهترین سرآغاز بی نام تو نامه کی کنم باز
ای یاد تو مونس روانم جز نام تو نیست بر زبانم
(نظامی، ۱۳۷۶: ۲)

اما شهرت بی‌بدیل دیباچه «لیلی و مجنون» چیزی از روایی و ارزش دیباچه‌های خسرو و شیرین نظامی، شاهنامه فردوسی، بوستان سعدی، فرهاد و شیرین وحشی بافقی و انبوهی دیگر از مثنوی‌ها نمی‌کاهد و هریک، میدانی تازه را در حوزه تحمیدیه و نیایش به درگاه خداوند گشوده‌اند. زورآزمایی طبع در حوزه نیایش خداوند، گویی در ادب پارسی، جزئی ثابت از آفرینش ادبی بوده و این کار به آثار ادبی به طور خاص از قبیل شعر، تخصیص نداشته و در کتب دیگر حوزه‌ها از قبیل تاریخ‌نامه‌ها نیز رواج داشته و جلوه‌هایی به یادماندنی از خلاقیت ادبی را موجب شده‌است. برای نمونه عظاملک جوینی در کتاب تاریخ جهانگشای جوینی که به ذکر وقایع تاریخی قرن هفتم هجری و حمله مغول می‌پردازد، بخشی چشمگیر از ابتدای کتاب خویش را به نعت و ستایش خداوند زینت می‌بخشد و در خلال این بخش، نهایت زینتگری‌ها و نازک‌کاری‌های زبانی و ادبی را به خرج می‌دهد (جوینی، ۱۳۸۷: ۱۱۱).

بدون تردید آوردن تحمیدیه و نیایش شاعر و نویسنده با خداوند در ابتدای آثار ادبی، اهدافی خاص داشته‌است و شاعران و نویسندگان در خلال تحمیدیه‌ها، دیدگاه‌های خویش را به خداوند، خود و هستی، بیان می‌ساختند، چنان‌که تحمیدیه شاهنامه حکیم فردوسی و نعت خداوند و رسول (ص) گویاترین ترجمان باورهای دینی، اخلاقی و حکمی فردوسی است و باور او به فلسفه تجربه‌گرا را از خلال همین تحمیدیه می‌توان دریافت.

خرد گر سخن برگزیند همی همان را گزیند که بیند همی
سخن هرچه زین گوهران بگذرد نیابد بدو راه، جان و خرد
(فردوسی، ۱۳۸۰، ج ۱: ۱)

و باور او به تشیع نیز در همین تحمیدیه آشکار می‌شود:

به بینندگان آفریننده را نینیی، مرنجان دو بیننده را
(همان: ۱)

تحمیدیه و نیایش و دعا به درگاه خداوند، افزون بر آنکه جزء ثابت و تخطی ناپذیر منظومه‌های مثنوی است، تنفسگاهی در میانه‌های مثنوی‌های نیز هست و شاعران آن‌گاه که روحشان به غلیان درمی‌آمد، در حالت جذبه و شور، رشته اصلی کلام را رها می‌ساختند و به نیایش با خداوند می‌پرداختند، چنان که مولوی بارها در مطاوی مثنوی معنوی، این گونه به ذکر خداوند می‌پردازد:

ای خدا، ای فضل تو حاجت روا با تو یاد هیچ کس نبود روا
این قدر ارشاد تو بخشیده‌ای تا بدین، بس عیب ما پوشیده‌ای...
(مولوی، ۱۳۸۵: ۸۶)

توفیق این نیایش‌های خالصانه را هر زمان به هر کس نمی‌دهند و این سلامت، نتیجه صبح خیزی و شب‌زنده‌داری است، چنان که ابوسعید ابوالخیر در این باره می‌سراید:

شب خیز که عاشقان به شب راز کنند گرد در و بام دوست پرواز کنند
هر جا که دری بود به شب بر بندند الا در دوست که به شب باز کنند
(ابوسعید ابوالخیر، ۱۳۸۶: ۸۱)

و اهلی شیرازی نیز در منظومه «شمع و پروانه» در این باره می‌سراید:

مخور غم زان که ما از زاری تو نظر داریم با بیداری تو
ز بیداری ترا کی خوار داریم که شرم از دیده بیدار داریم
دلا گاهی درخشد کوکب تو که بیداری به روز آرد شب تو
سر بیدار، صاحب تاج معنی است که بیداری، شب معراج معنی است
تجلی را به شب کشف حجاب است چه بیند دیده‌ای کو مست خواب است
خداوندا به بیداران فردت به بی‌خوابی بیماران دردت
که از درد خودم بیماری‌ای ده وز آن بیماری‌ام بیداری‌ای ده
(اهلی شیرازی، ۱۳۴۴: ۵۹۹، ۶۰۰)

بر اساس آنچه گذشت، ذکر خداوند، ستایش او و دعا و نیایش به درگاه او، پیوندی دیرینه با ادبیات فارسی به‌ویژه ادب منظوم پارسی دارد. در این مقاله با محور قرار دادن مثنوی «لیلی و معنون» از نظامی گنجوی به تحلیل حضور دعا و نیایش در ادبیات فارسی می‌پردازیم و این مسئله را روشن می‌سازیم که روح ایرانی چنان که در ادبیات فارسی

متجلی است، همواره با دعا و نیایش، پیوندی ناگسستنی داشته‌است و ادبیات فارسی از کهن‌ترین اعصار به طرزی گسترده با دعا و نیایش، همراه بوده‌است.

۱-۲. پیشینه پژوهش

داستان عاشقانه «لیلی و مجنون» از جمله منظومه‌های غنایی ادب فارسی است که از دیرباز مورد اقبال نویسندگان و شاعران فارسی و غیر فارسی‌زبان قرار گرفته است، تا جایی که بیش از هفتاد مثنوی به تقلید از «لیلی و مجنون» نظامی سروده شده‌است. این حضور پر حجم «لیلی و مجنون» در ادبیات فارسی موجب شده که در حوزه نقد و تحلیل هم شاهد آثار و احوال بسیار به صورت مستقل یا نامستقل و در قالب کتاب یا مقاله، در این باره باشیم، اما اثری که به طور ویژه به مسئله تحمیدیه و دعا و نیایش در «لیلی و مجنون» پرداخته‌باشد، تنها مقاله «بررسی تطبیقی تحمیدیه‌های چهار لیلی و مجنون (نظامی، امیر خسرو، جامی و مکتبی)» نوشته محمدحسین کرمی و حشمت‌الله آذر مکان، منتشر شده در مجله علمی-پژوهشی گوهر گویا است. این مقاله که آغازی مناسب برای بررسی تحمیدیه و دعا و نیایش در «لیلی و مجنون» است، جنبه تطبیقی دارد و نگاه نویسندگان، میان چهار «لیلی و مجنون» متفاوت، بخش شده‌است. از این رو شایسته است که این بار با نگاهی اختصاصی و متمرکز، به بررسی تحمیدیه و دعا و نیایش در «لیلی و مجنون» نظامی گنجوی پرداخته شود.

۱-۳. اهمیت و ضرورت پژوهش

نیایش خداوند، یکی از مهم‌ترین کهن‌ترین و شایع‌ترین رفتارهای بشری و بلکه نیاز اساسی روان اوست. از کهن‌ترین اعصار، نیایش‌های بسیاری به آستان خداوند در اغلب فرهنگ‌ها، ادیان و ملت‌ها برجامانده‌است. از این جهت پرداختن به ماهیت نیایش، پرداختن به یکی از کهن‌ترین و مهم‌ترین پدیده‌های حیات بشری است، به‌ویژه در فرهنگ ایرانی و ادب پارسی که نیایش، همراه نخستین متون برجامانده ایرانی باستان تا به امروز بوده‌است. در این میان، «لیلی و مجنون» نظامی، از مهم‌ترین تجلیات ادب پارسی و از آثاری است که بر ادب پارسی پس از خود، تأثیری عمیق و وسیع نهاده‌است. از این جهت، بررسی نیایش در «لیلی و مجنون» نظامی می‌تواند دریچه‌ای روشنگر برای بررسی حضور نیایش در ادبیات فارسی به‌ویژه ادبیات منظوم فارسی باشد.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. معانی نیایش و دعا

«نیایش» واژه‌ای است فارسی از اصل پهلوی «نیایشن» با ساختار اسم مصدر و در معنای دعا و ستایش و آفرین (معین، ۱۳۸۷، ذیل «نیایش»). معادل تازی این واژه، «دعا»، مصدری است به معنی حاجت‌خواستن، استغاثه به خدا، استدعای برکت، تضرع، درخواست از درگاه خدا، درخواست حاجت از خدا برای خود یا دیگری و خدای خوانی (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل «دعا»؛ معین، ۱۳۸۷: ذیل «دعا»). نیز «دعا» در لغت به معنی صدازدن و به یاری طلبیدن و در اصطلاح اهل شرع، گفت‌وگو کردن با حق تعالی، به نحو طلب حاجت و درخواست حل مشکلات از درگاه او و یا به نحو مناجات و یاد صفات جلال و جمال ذات اقدس اوست (مشکینی اردبیلی، ۱۳۷۰: ۱۶، ۱۷). حقیقت دعا که همان توجه ناقص به کامل مطلق برای رفع نقص و احتیاج خود است، امری فطری و جبلی است که لازمه آن یأس از غیر حق و قطع طمع از مردم و انقطاع از غیر الله است.

۲-۲. دعا و نیایش در آموزه‌های دینی

دعا نه تنها زینت بخش، بلکه ارزش‌افزای دیگر عبادت‌هاست، برای نمونه از عواملی که سبب ارتقای ارزش و شأن روزه می‌شود، پرداختن به دعا و نیایش در ماه مبارک رمضان است. پیامبر (ص) در خطبه معروف خود که در آستانه ماه مبارک رمضان ایراد نمود، این چنین فرموده است: «و دعائکم فیه مستجاب» (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۹۶: ۳۹۱). دعا و نیایش، برترین عبادت شمرده شده و جایگاه آن در آموزه‌های دینی، بس والا تلقی گردیده است و اولیای خدا نیز همواره بر آن اهتمام ورزیده‌اند. انبیای عظام و ائمه هدی (ع)، اولیا و عرفا و صاحب‌دلان، همه به دعا و نیایش، اهمیتی ویژه می‌دادند:

حافظا در کنج فقر و خلوت شب‌های تار تا بود وردت دعا و درس قرآن غم مخور

(حافظ، ۱۳۵۹، ج ۱: ۵۱۶)

اعتکاف حضرت ختمی مرتبت (ص) در غارحرا، مناجات حضرت علی (ع) در نخلستان‌های مدینه و کوفه و ادعیه همه ائمه اطهار به ویژه نیایش حضرت امام حسین (ع) در عرفات و ادعیه صحیفه سجّادیه، همگی دال بر اهمّیت و نقش دعا در وارستگی روح و روان انسان است. در فرهنگ اسلامی از دعا به گشاینده در رحمت، کلید رستگاری، سلاح مؤمن و ستون دین و نور آسمان‌ها و زمین تعبیر شده است (محمدی ری شهری، ۱۳۹۲، ج ۳: ۲۴۵). امام صادق (ع) می‌فرماید: «علیکم بالدعاء فانکم لا تقرّبون بمثله»؛ شما را به دعا

سفارش می‌کنم، زیرا با هیچ عمل دیگری همچون دعا به خدا نزدیک نمی‌شوید (فیض کاشانی، ۱۴۰۳، ج ۲: ۲۸۳).

خداوند در قرآن کریم، انسان را فرا می‌خواند تا با وی گفت‌وگو کند و حاجت‌هایش را با او در میان بگذارد و طلب هدایت و بخشایش کند و همواره شکرگزار نعمت‌های او باشد، این دعوتگری با نهایت صمیمیت و به دور از امر و دستور است، چنان‌که در آیه ۱۸۶ سوره بقره می‌خوانیم: «وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ»؛ و هرگاه بندگان من از تو درباره من پرسند [بگو] من نزدیکم و دعای دعاکننده را به هنگامی که مرا بخواند اجابت می‌کنم پس [آنان] باید فرمان مرا گردن نهند و به من ایمان آورنده باشد که راه یابند. اهمیت دعا و نیایش چندان است که در آیه ۶۰ سوره مومن، دعا، مطلق عبادت پروردگار تلقی شده است: «وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ»؛ و پروردگارتان فرمود مرا بخوانید تا شما را اجابت کنم در حقیقت کسانی که از پرستش من کبر می‌ورزند به زودی خوار در دوزخ درمی‌آیند. خداوند در این آیه شریف، هم دعوت به دعا می‌کند و هم وعده اجابت می‌دهد و افزون بر آن، دعا را عبادت می‌خواند (طباطبایی، ۱۳۷۶، ج ۳: ۶۱).

۲-۳. دعا در دیباچه «لیلی و مجنون» نظامی

نظامی، شاعر اندیشه‌های والاست. در آثارش احساسات مذهبی رشد یافته، دقت بیان، کمال فن سخنوری، حسن موضوع‌گزینی، ژرف‌نگری فلسفی و مضمون‌های تأثیرگذار اجتماعی دیده می‌شود. نظامی در دیباچه منظومه زیبا و دلکش «لیلی و مجنون» به بیان نکات و رموزاره‌هایی از عرفان و خداشناسی پرداخته که این مهم حکایت از پویایی، عمق و ژرفای اندیشه او دارد. نظامی در ابتدای این منظومه، در مناجات‌نامه‌ای خیره‌کننده، همانند تحمیدیه‌های دیگر شاعران، ابتدا به توصیف خداوند پرداخته و او را با صفاتی چون کارگشا، هست کن، واهب، باعث، مقصد، مقصود، صاحب، سلطان، دانا، دستگیر، ستوده:

ای کارگشای هر چه هستند	نام تو کلید هر چه بستند
ای هست کن اساس هستی	کوته ز درت درازدستی
ای واهب عقل و باعث جان	با حکم تو هست و نیست یکسان
ای هست نه بر طریق چونی	دانای برونی و درونی
ای مقصد همت بلندان	مقصود دل نیازمندان
صاحب تویی، آن دگر غلامند	سلطان تویی، آن دگر کدامند

چون نیست بجز تو دستگیرم هست از کرم تو ناگزیرم
(نظامی، ۱۳۷۶: ۲-۵)

نظامی در دیباچه «لیلی و مجنون» گونه‌های متنوعی از دعا را به نمایش می‌گذارد که در ادامه به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

۲-۳-۱. گونه‌های دعا به جهت بی‌واسطه یا باواسطه بودن

دعاهای نظامی به جهت باواسطه و بی‌واسطه بودن دعا بر دو گونه است:

الف. دعاهای بی‌واسطه

بیش‌تر دعاهای نظامی، از سنخ دعاهای بی‌واسطه است. وی در این گونه از دعاها نیاز خویش را از خداوند می‌خواهد، مانند:

احرام شکن بسی است زنهار ز احرام شکستم نگه دار
(همان: ۵)

نیز دعاهایی که تا بدین جا از منظومه «لیلی و مجنون» نقل کردیم، از سنخ دعاهای بی‌واسطه است.

ب. دعاهای باواسطه

نظامی گاه دعای خویش را با واسطه به درگاه خداوند عرضه می‌دارد و شفیعی می‌طلبد که نزد خداوند، او را شفاعت کند، باشد که خداوند، نظر لطف خویش را به حرمت آن شفیح، از نظامی دریغ ندارد. نمونه این گونه از دعاها، شفیح قرار دادن رسول مکرم اسلام (ص) در فصل «نعت پیغمبر اکرم (ص)» است:

ای کار مرا تمامی از تو نیروی دل نظامی از تو
زین دل به دعا قناعتی کن وز بهر خدا شفاعتی کن
تا پرده ما فروگذارند وین پرده که هست بر ندارند

(همان: ۱۶)

۲-۳-۲. گونه‌های دعا بر حسب نیازهای مادی، معنوی و اخروی

نظامی در مناجات‌نامه دیباچه «لیلی و مجنون»، با نظر به آنچه دعا بدان معطوف است، دو گونه دعا را به نمایش می‌گذارد:

الف. دعای مادی

منظور از دعاهای مادی، آن گونه از دعاهاست که معطوف به برآوردن نیازهای دنیایی باشد. نظامی از پیوستن به دربارها و ارباب دولت پرهیز داشته‌است. او هیچ‌گاه در مدح مبالغه نمود و برای جلب نظر حکمرانان، شعر نساخت. او به‌ویژه در اواخر عمر در نهایت

گوشه گیری و آزادگی زیست و گردن در پیشگاه امرا فرود نیاورد و نیازهای خویش را تنها و تنها به خداوند عرضه کرد. او از خداوند می خواهد که برای دریافت روزی، نیازمند شاه و شبان نباشد:

تا چند مرا ز بیم و امید	پروانه دهی به ماه و خورشید
تا کی به نیاز هر نوالم	بر شاه و شبان کنی حوالم
از خوان تو با نعیم تر چیست	وز حضرت تو کریم تر کیست؟
از خرمن خویش ده زکاتم	منویس به این و آن براتم
تا مزرعه چو من خرابی	آباد شود به خاک و آبی
خاکی ده از آستان خویشم	و آبی که دغل برد ز پیشم

(همان: ۶)

او در همین زمینه، برای حفظ مجموعه اشعارش نیز از دعا دریغ نمی ورزد:
روزی که مرا ز من ستانی ضایع مکن از من آنچه مانی
(همان)

ب. دعا‌های معنوی و اخروی

دسته‌ای دیگر از دعا‌های نظامی، نه معطوف به نیازهای دنیوی، بلکه برای برآوردن علو روحی، صفای قلب و سعادت اخروی است:

یا شربت لطف دار پیشم	یا قهر مکن به قهر خویشم
هم تو به عنایت الهی	آنجا قدمم رسان که خواهی
وان دم که مرا به من دهی باز	یک سایه لطف بر من انداز
بردار مرا که اوفتادم	وز مرکب جهل خود پیادم
از ظلمت خود رهاییم ده	با نور خود آشناییم ده

(همان: ۴-۸)

برخی از این دعاها گرچه در ظاهر چیزی را در حیات دنیا طلب می کند، اما نتایجشان مربوط به آخرت است، از جمله می توان به موارد طلب زیارت پیامبر اکرم (ص) اشاره کرد:

زان پیش کاجل فرا رسد تنگ	و ایام عنان ستاند از چنگ
ره باز ده از ره قبولم	بر روضه تربت رسولم

(همان: ۸)

۲-۴. نیایش‌های مجنون

نظامی تنها از زبان خودش به نیایش خداوند نمی‌پردازد، بلکه در مطاوی داستان «لیلی و مجنون»، بارها فرصت را مغتنم می‌شمارد و از زبان شخصیت‌های داستان نیز اشتیاق خویش را به رازگویی با خداوند به نمایش می‌گذارد. اگر این رأی را بپذیریم که داستان «لیلی و مجنون» مشتمل بر روایت‌هایی پراکنده و مجمل در میان اعراب بوده که نظامی آن‌ها را گرده‌آورده، توسعه داده و رنگ ایرانی بدان زده (ریپکا، ۱۳۵۴: ۱۰۴)، می‌توانیم چنین بینگاریم که جزئیات اعمال و گفت‌وگوهای شخصیت‌های داستان نیز بر ساخته ذهن نظامی است و از این جهت، مناجات‌هایی که این شخصیت‌ها بر زبان می‌آورند، درحقیقت نجوای دل نظامی در لحظات استغراق در جذبۀ عشق خداوندی است.

یکی از شخصیت‌هایی که نظامی، زبان او را در خدمت مناجات‌های خویش قرار داده‌است، شخصیت اول داستان، یعنی مجنون است. مجنون بارها دردهای نهاده شده بر دلش و امیدها و اشتیاق‌های خویش را با خداوند نجوا می‌کند و نظامی با سحر کلام خویش، این مناجات‌ها را به شاهکارهای فن مناجات‌سرایی مبدل می‌سازد. برخی از این مناجات‌ها عبارت‌اند از:

۲-۴-۱. نیایش مجنون در کنار کعبه

پس از آنکه مجنون پدرش را به خواستگاری لیلی می‌برد، خانواده لیلی اظهار می‌کنند که مجنون دیوانه است و اگر این وصلت صورت پذیرد، اعراب بر آنان خرده می‌گیرند. در این میانه «رسم معمول اهل بادیه هم که دختر را هرگز به کسی که در حق او عشق می‌ورزد و عشق او در افواه می‌افتد، نمی‌دهند» (زرّین کوب، ۱۳۸۰: ۱۲۵) نیز مؤثر افتاد. از آن پس بر جنون مجنون افزوده می‌شود، پس پدر برای چاره‌کردن عشق و جنون او به زیارت کعبه‌اش می‌برد و از او می‌خواهد که رهایی خویش از عشق را به دعا از خداوند بخواهد، اما مجنون چون دست در پرده کعبه می‌زند، با خداوند به نیایش می‌پردازد و بر خلاف خواسته پدر از خداوند می‌خواهد او را بیش‌تر از پیش عاشق لیلی کند:

یارب، به خدایی خدایت	وانگه به کمال پادشاهییت
کز عشق به غایتی رسانم	کو ماند اگر چه من نمانم
از چشمۀ عشق ده مرا نور	وین سرمه مکن ز چشم من دور
گرچه ز شراب عشق مستم	عاشق‌تر از این کنم که هستم

(همان: ۸۰، ۸۱)

از نظر نظامی، «عشق اگر خارج از دایره دین قرار گیرد، به فساد و تباهی می کشد و اما با رعایت اصول شرع اسلام به کرامت بدل می شود» (ثروتیان، ۱۳۸۸: ۴۶). در تقوی و پاکی اخلاق، نظیر حکیم نظامی را در میان شاعران، کم تر می توان یافت، بدان گونه که در تمام اشعار وی یک لفظ رکیک و یک سخن زشت پیدا نمی شود. نظامی از آغاز داستان، اصل پاکی و پارسایی در عشق لیلی و مجنون، بسط می دهد و از آن نمونه ای از عشق عارفانه برمی سازد. صحنه آویختن مجنون به پرده کعبه و نیایش او با خداوند، در خدمت توسعه اصل پاکی و پارسایی در عشق لیلی و مجنون از طریق پیوند زدن عشق به شرع است. در همین راستا در ادامه این نیایش، مجنون از خداوند می خواهد که میل او را به لیلی افزون تر کند؛ از عمر او بکاهد و بر عمر لیلی بیفزاید و هیچ گاه بی غم او نباشد:

هر لحظه بده زیاده میلی	یارب، تو مرا به روی لیلی
بستان و به عمر لیلی افزای	از عمر من آنچه هست برجای
یک موی نخواهم از سرش کم	گرچه شده ام چو مویش از غم
هم بی غم او مباد روزم	گرچه زغمش چو شمع سوزم

(نظامی، ۱۳۷۶: ۸۱)

۲-۴-۲. نیایش مجنون با زهره، مشتری و خداوند

در این منظومه، شاهد دو نیایش از زبان مجنون خطاب به زهره و مشتری هستیم. این نیایش ها تداعی گر اله خواندن اجرام سماوی از زبان حضرت ابراهیم (ع) و سرانجام «لأحبّ الآفلین» گفتن و اظهار توحید اوست (سوره انعام / آیه ۷۶-۷۹)؛ با این حال ممکن است رازونیز کردن با ستارگان در شب های صاف صحرا که عاشق رمیده و مهجور را در بی خوابی های ناشی از عشق، مستغرق خود می دارند، بازمانده ای از رسم کهن پرستش اجرام سماوی باشد که زندگانی در بیابان، آن را القا می کند. این نیایش ها نشان دهنده رنگ محلی و اصالت عربی قصه است و قرینه ای برای تأیید این نظریه است که شاید هسته اولیه و مجمل داستان «لیلی و مجنون» بازمانده عشقی کهن تر در تمدن ستاره گرای بابل باشد. با این حال، نظامی، این واقعه محتملاً بابلی را رنگی اسلامی زده و سیر نیایش اجرام آسمانی را چنان مدیریت می کند که سرانجام به مناجات با خداوند خاتمه می یابد. مجنون در نیایش با زهره، او را صاحب کلید هر کام، پیروزی دهنده طالع دولت، معول بخت و... خطاب می کند و از او می خواهد که در امید را به روی او بگشاید و بویی از یار به او برساند:

۲۹۰ / دعا و نیایش در لیلی و مجنون نظامی گنجوی

بر زهره نظر گماشت اول	گفت: ای به تو بخت را معول
ای زهره روشن شب افروز	ای طالع دولت از تو پیروز
ای در کف تو کلید هر کام	در جرعه تو ریحیق هر جام
لطفی کن از آن لطف که داری	بگشای در امیدواری
زان یار که او دوای جان است	بویی برسان، که وقت آن است

(نظامی، ۱۳۷۶: ۱۷۸)

مجنون در نیایش با مشتری، او را با صفات ستاره سعد، ظفردهنده، قایم به صلاح کار و... می ستاید و از او می خواهد که در وی به وفا نظاره کند و برایش چاره‌ای بیندیشد:

کای مشتری، ای ستاره سعد	ای در همه وعده، صادق الوعد
ای منشی نامه عنایت	بر فتح و ظفر تو را ولایت
ای راست به تو قرار عالم	قایم به صلاح کار عالم
در من به وفا نظاره‌ای کن	ور چاره‌ت هست، چاره‌ای کن

(همان: ۱۷۸، ۱۷۹)

در زمان نظامی، باور به سعد و نحس اختران، رواجی عام در خواص و عوام داشت، اما از آنجا که نظامی خود دارای فکری بلند بود و در علوم عقلی و نقلی تبخّر داشت، برخلاف مردم آن زمان که عموماً معتقد به تأثیر نجوم و سعد و نحس کواکب و ایام هفته و ماه بودند، با کمال صراحت، مخالفت خویش را با این باور عام بیان می کند و می گوید ستارگان، مخلوق واجب‌الوجوداند و تأثیری در سرنوشت و آینده فرزندان آدم ندارند. او پس از این دو نیایش، برای اثبات بی تأثیر بودن نجوم و سعد و نحس آنها، نیایشی از زبان مجنون به درگاه یزدان می آورد. در این نیایش، مجنون پس از اظهار نومیدی از زهره و مشتری به درگاه خداوند روی می آورد و به وصف او می پردازد و از خداوند خواستار رحمت و عنایت الهی و گشایش بخت می شود:

چون دید که آن بخارخیزان	هستند ز اوج خود گریزان
دانست کزان خیال بازی	کارش نرسد به چاره‌سازی
نالد در آن که چاره‌ساز است	از جمله وجود، بی نیاز است
ای کار برآور بلندان	نیکوکن کار مستمندان
ای خاک من از تو آب گشته	بنگر به من خراب گشته
مگذار که عاجزی غریم	از رحمت خویش بی نصیم
آن کن ز عنایت خدایی	کآید شب من به روشنایی

روزم به وفا خجسته گردد بختم ز بهانه رسته گردد
(همان: ۱۷۹، ۱۸۰)

بدین ترتیب، نظامی، مجنون را در سیر ابراهیم‌وار «لأحبّ الآفلین» قرار می‌دهد و داستان عشق مجنون را دستمایه‌ای برای اقامه کردن برهانی برای اثبات وجود خداوند قرار می‌دهد و این از شاهکارهای ذهن و زبان نظامی است که می‌تواند بدوی‌ترین داستان‌ها را نیز در خدمت اندیشه‌های بلند قرار دهد. نظامی پیش از این نیز در تحمیدیّه دیباچه «لیلی و مجنون» نیز نظر صریح خویش را درباره جایگاه آسمان و اجرام سماوی در برابر مشیت خداوندی، ابراز داشته و آن‌ها را مقهور قدرت لایزال خداوند دانسته‌است:

ای هفت عروس نه عماری بر درگه تو به پرده‌داری
(همان: ۲)

۲-۵. تلقین مناجات به مجنون از زبان پدر

هنگامی که جنون مجنون به اوج می‌رسد، پدر به چاره‌جویی برمی‌خیزد و پسر را به مگه می‌برد تا با درآویختن به کعبه، رهایی خویش از عشق لیلی را به دعا بخواهد. پدر، مناجاتی را به مجنون تلقین می‌کند که به خدا بگوید و از خدا بخواهد:

در حلقه کعبه حلقه کن دست کز حلقه غم بدو توان رست
گو: یارب، از این گزاف‌کاری توفیق دهم به رستگاری
رحمت کن و در پناهم آور زین شیفتگی به راهم آور
دریاب که مبتلای عشقم و آزاد کن از بلای عشقم
(همان: ۸۰)

هرچند که قرار است این ابیات، مناجات مجنون با خداوند باشد، اما در حقیقت دردهای دل پدر مجنون است و سخنان اوست که با تغییراتی در ضمائر، می‌توانست مستقیماً از زبان خود پدر، به آستان خداوند عرضه شود:

یارب تو از این گزاف‌کاری توفیق دهش به رستگاری
رحمت کن و در پناهم آور زین شیفتگی به راهش آور
دریاب ز ابتلای عشقش و آزاد کن از بلای عشقش
(همان: ۸۰)

۳. نتیجه‌گیری

دعا و نیایش در حیات بشری، جایگاهی دیرین و بسیار بنیادین دارد. ادبیات فارسی نیز از کهن‌ترین اعصار، شاهد حضور مضامین دینی و به‌ویژه نیایش و مناجات بوده‌است. افزون

بر مناجات‌های پراکنده در سطح دیوان‌های شعر پارسی، تحمیدیه‌سرایی، سنتی ثابت و تخطی‌ناپذیر در دیباچه‌های منظومه‌های مثنوی بوده‌است. نظامی گنجوی نیز، هم تداوم‌بخش این سنت و هم استحکام‌بخش آن بوده‌است. وی افزون بر نیایش‌های پراکنده در مثنوی‌های پنجگانه خویش، تحمیدیه‌هایی خیره‌کننده نیز در ابتدای هر مثنوی، تعبیه کرده که سرمشق شاعران پس از وی گشته‌است. یکی از نمونه‌های درخشان نیایش در آثار نظامی، نیایش‌های منظومه «لیلی و مجنون» است. با بررسی این منظومه به این نتایج می‌رسیم:

الف. بیش‌تر دعاهای نظامی، از سنخ دعاهای مستقیم است، اما گاه نیز شفیع می‌طلبد و دعای باواسطه می‌کند.

ب. برخی از دعاهای نظامی، معطوف به حوایج دنیوی است، اما سبب این دعاها، تعلقات دنیوی نیست، بلکه به‌عکس، نظامی برای رهایی از وابستگی به دنیا و ارباب دنیاست که از خداوند، چنین حوایجی را می‌طلبد.

ج. برخی دیگر از دعاهای نظامی نیز ظرف زمانی و مکانی برآورده شدنشان در دنیاست، اما نتایج اخروی دارند.

د. نظامی از زبان شخصیت‌های داستان خویش نیز مناجات‌هایی ارائه می‌کند، اما این مناجات‌ها درحقیقت، سخنان دل‌خود نظامی از زبان دیگران است.

هـ. نیایش‌سرایی برای نظامی گاه اغراض ثانویه دارد، برای نمونه نیایش مجنون به اجرام سماوی، درحقیقت برهان‌آوردن نظامی برای اثبات وجود خداوند و از سنخ «لأحبّ الآفلین» گفتن حضرت ابراهیم (ع) است.

کتابنامه

-قرآن کریم-

- ابوالخیر، ابوسعید. (۱۳۷۶). **رباعیات**. چاپ اول. تهران: فرهنگ و هنر.
- اهلی شیرازی، محمد بن یوسف. (۱۳۴۴). **کلیات دیوان**. به کوشش حامد ربانی. تهران: سنایی.
- باباطاهر. (۱۳۸۷). **دویستی‌های باباطاهر**. چاپ سوم. تهران: شرکت تعاونی کارآفرینان فرهنگ و هنر.
- ثروتیان، بهروز. (۱۳۸۸). **هنر و اندیشه نظامی گنجه‌ای**. چاپ اول. تهران: همشهری.

- جویی، عظاملك. (۱۳۸۷). **تاریخ جهانگشا**. تصحیح محمد بن عبداوهاب قزوینی. تهران: هرمس.
- حافظ، شمس‌الدین محمد. (۱۳۵۹). **دیوان**. تصحیح پرویز ناتل خانلری. چاپ اول. تهران: خوارزمی.
- دهباشی، علی. (۱۳۸۵). **یاد یار مهربان** (سیری در زندگی و سروده‌های رودکی). چاپ اول. تهران: صدای معاصر.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). **لغت‌نامه**. تهران: دانشگاه تهران.
- ریپکا، یان. (۱۳۵۴). **تاریخ ادبیات ایران**. عیسی شهابی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۰). **بیر گنجه در جست‌وجوی ناکجاآباد**. تهران: سخن.
- سعدی، مصلح‌الدین. (۱۳۷۶). **کلیات سعدی**. تصحیح محمد علی فروغی. چاپ ششم. تهران: دیبا.
- سنایی، ابوالمجد. (۱۳۵۹). **حدیقه‌الحقیقه**. تصحیح و تحشیه مدرس رضوی. چاپ دوم. تهران: دانشگاه تهران.
- طباطبایی، محمد حسین. (۱۳۷۶). **ترجمه تفسیر المیزان**. چاپ نوزدهم. قم: دارالعلم.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۰). **شاهنامه**. تصحیح مصطفی جیحونی. چاپ سوم. اصفهان: شاهنامه پژوهی.
- فیض کاشانی، محسن. (۱۴۰۳). **المحججه البیضاء**. بیروت.
- **گات‌ها**. (۱۳۷۸). گزارش از ابراهیم پورداوود. تهران: اساطیر.
- معین، محمد. (۱۳۸۷). **فرهنگ فارسی**. چاپ اول. تهران: حبیبی.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۴). **بحار الانوار**. بیروت: موسسه وفا.
- محمدی ری‌شهری، محمد. (۱۳۹۲). **میزان الحکمه**. ترجمه حمیدرضا شیخی. چاپ سیزدهم. قم: دارالحدیث.
- مشکینی اردبیلی، علی. (۱۳۷۰). **المصباح المنیر**. قم: دفتر نشر الهادی.
- مولوی، جلال‌الدین محمد. (۱۳۸۵). **شنوی معنوی**. تصحیح رینولد نیکلسون. چاپ سوم. تهران: هرمس.
- نظامی، الیاس بن یوسف. (۱۳۷۶). **لیلی و مجنون**. به کوشش دکتر حمید سعیدیان. چاپ اول. تهران: قطره.

